

17 oktober 2016

Prof. dr. Niek Schuman

De actualiteit van de psalmen

Deze geschreven tekst is een samenvatting van de hoofdpunten waarover ik op de leerhuisavond, korter of langer, iets gezegd heb. Ik onderscheid hierbij:

A. Aspecten van de actualiteit van het psalter als geheel.

B. 'Toepassing' hiervan op één specifieke psalm, i.c. Psalm 84.

A. De actualiteit van de psalmen als geheel

Allereerst wil ik vijf aspecten noemen die maar mijn besef van belang zijn als het gaat om de vraag, waaraan die bundel geloofsliederen uit het oude Israël hun aantrekkelijkheid en (blijkbare) actualiteit te danken hebben. Na de opsomming wil ik op alle vijf aspecten wat nader ingaan, met hoofdaccent op het eerste.

1. Het veelvoudige 'Ik' van de psalmen.
2. Hun directheid als klaag- en als lofzangen.
3. Hun weinig systematische en daarmee ondogmatische karakter.
4. Het profetische, 'maatschappijkritische' karakter van de psalmen.
5. Het utopische, poëtisch verwoorde karakter van de psalmen.

Bij 1.

- In veel psalmen spreekt een 'Ik'. Wie is dat? Vaak: David, al dan niet met een verwijzing naar een concrete gebeurtenis uit de verhaalcyclus over hem in 1 en 2 Samuël. Vaak ook zonder verwijzing [1 x Salomo, Ps. 72; 1 x Mozes, Ps. 90].
- Maar het is al gauw duidelijk dat het 'Ik' van de psalmen veel meer omvat dan (alleen) dat 'Ik' van David. De veelstemmigheid en veelkleurigheid van al die geloofsliederen overstijgen dat ene 'historische Ik'.
- Dat maakt de psalmen tot liederen 'om zelf in te wonen', in meer traditionele bewoordingen zoals in SV, NBG, NBV, KBS of bijv. Gerhardt/Van der Zeyde en anderen, of in vrije bewerkingen als van Huub Oosterhuis, Gerard Swüste en anderen, óf in nog veel vrijere, afgeleide variaties als van Lloyd Haft, Anton Ent en anderen. Samengevat: het 'Ik' van de psalmen nodigt uit tot toe-eigening; ze kunnen jouw eigen lied/gebed/klacht/lofprijzing worden.
- In een gesprek van Bernard Pivot met Marguerite Yourcenar ('Apostrophes', TV 5) citeerde zij een uitspraak van Zeno van Elea (ca. 490-430): 'Unus sum et multi in me'; 'Ik ben één/enig, en velen zijn (er) in mij'. Interessant in verband met de uitspraken van Augustinus (354-430) over het 'Ik' van de psalmen en Christus als 'hoofd van het lichaam', waarvan de leden opgenomen zijn in dat 'Ik'. Zie mijn *Drama van crisis en hoop: De psalmen gedicht, gebundeld en gebeden*, 2012, 227vv. en 253-267 (Augustinus; Bonhoeffer!). [Vgl. het beroemde gedicht van Nijhoff; zie *Drama*, 15-19; 10 x 'Ik/mij/mijn'. Zie ook zijn berijming Ps. 23: 'Ik wil van God als van mijn herder spreken...]

Bij 2.

- 'Ik' maak van alles mee, in mijn eigen leven en/of in dat van anderen om mij heen, mijn vertrouwden en geliefden, of de mij onbekenden waarvan ik op TV of internet de meest

vreselijke dingen hoor en zie! Inderdaad, en juist dat is m.i. een belangrijke reden van de actualiteit van de psalmen.

- Hier wordt immers zonder veel omwegen geklaagd en aangeklaagd (ook tegen de 'Allerhoogste'!) op een manier die naar mijn besef ongekend is in alles wat zich aanbiedt als religie. Zie bijv. Ps. 42:4, 11 (ook 79:10; 115:2): 'Waar is nu jouw God?' – komt uit de mond van 'ongelovigen', maar ondertussen...!

- Samengevat: de psalmen nodigen uit om het vertrouwen niet uit te spelen tegen de vertwijfeling, de innerlijke vrede niet tegen de woede en het protest.

Bij 3.

- Het psalter biedt naar mijn overtuiging geen dogmatische hoofdlijnen. Anders gezegd: hier wordt niet een systematische geloofsleer ontvouwd. Eerder is er in veel psalmen vaak sprake van – systematisch gezien – tegenstrijdigheden en 'onlogische' uitspraken. Nog weer anders gezegd: het lijkt het leven zelf wel!

- Een interessant voorbeeld: de beroemd/berucht geworden uitspraak in Ps. 51:7, 'zonde werd ik ontvangen en geboren' diende als 'bewijs' voor de zondeleer in de Heidelberger Catechismus (Znd. 3): 'Wij *allen* zijn ontvangen en geboren in zonden'. Maar een woord als dat in Ps. 17:3, 'Toetst Gij mijn hart... Gij vindt niets' klonk daarin niet mee. 'Ik'-uitspraken kunnen niet zomaar uitgebouwd worden tot algemene 'geloofswaarheden'.

- Al met al: psalmen kunnen niet dienen als bouwstenen voor een geloofsleer in dogmatische zin, wel als bouwstenen voor een persoonlijke 'levensleer'.

Bij 4.

- Dat laatste doet niets af aan de profetisch getinte teneur van sommige psalmen, naast de meer 'priesterlijke' en 'pastorale' kleur van vele andere (zoals bijv. de overbekende Ps. 23, vgl. mijn boekje *Pastorale*, Meinema/Delft 2002).

- Die 'profetische teneur' versterkt de actualiteitswaarde van psalmen. Ik noem als voorbeeld Ps. 14, over 'de werkers/bedrijvers van ongerechtigheid', brekers, ordeverstoorders, enz.

- Zie als voorbeeld de bewerking hiervan door Huub Oosterhuis, in het lied 'Niksers, leeghoofden' (tekst: *Drama van crisis en hoop*, p. 22).

- Een soortgelijke 'profetische teneur' is terug te vinden in al die psalmteksten waarin kwaadwilligen, valsaards, bewerkers van onheil etc. uiteindelijk in de kuil vallen die zij voor anderen hebben gegraven. Bijv. Ps. 7:15-17:

Kijk! Zie hoe hij bevrucht werd met gemeenheid,
zwanger raakte van onheil en leugen baarde.
Hij had een valkuil gegraven, diep spittend -
maar hij valt zelf in de grafkuil die hij maakte:
zijn onheil gaat op zijn eigen hoofd terugvallen,
zijn gewelddaad neerkomen op zijn schedel!

- M.i. is deze zelfde lijn terug te vinden in de verwantschap tussen Ps. 2 en Ps. 149, dus ná de anders getinte 'proloog' in Ps. 1 en vóór het afsluitende loflied in Ps. 150. Het is één grote boog van het visioen van een volkerenwereld waarin de machthebbers eindelijk zullen worden getemd en waarin ruimte komt voor de 'kleinen', het onmachtige deel van de mensheid.

Bij 5.

- Maar zien we dan niet dat het zo eenvoudig er niet aan toegaat – tóen al niet, in de wereld van het oude Israël met al zijn psalmen, nú in onze eigen tijd niet, en ook in de toekomst niet? Waren die psalmzangers zelf geen naïeve fantasten, die zichzelf wijs maakten dat het zo echt gaat in de wereld?

- Juist de klaagpsalmen wijzen in een andere richting; anders hoefde er ook niet te worden geklaagd. Het gaat bijna altijd *niet* zo. Dat wist de mens van alle culturen en tijden, die niettemin in gezegden en spreekwoorden precies hetzelfde is blijven beweren. Dat wisten ook tragedischrijvers en dichters, die het in hun teksten toch zo lieten en laten gebeuren. Dat wisten ook de psalmzangers – en dat juist als echte dichters. Men spreekt wel van ‘poëtische gerechtigheid’: die voltrekt zich op het niveau van de tekst, het gedicht, het drama. De vergelding naar het principe ‘Gelijk om gelijk’, is utopisch van aard en visionair getint: ze is werkelijkheid *zolang het lied duurt* (zoals dat trouwens geldt van het grootste deel van al onze liturgische woorden en rituelen. Ook psalmdichters beseften dat meestal niet de orde van gerechtigheid heerst in de wereld, maar juist de *wanorde* der dingen. Toch, juist daarom, gaat het in hun liederen anders – meestal. Dan *is* het al zo ver, dan krijgen al die belagers en schenders hun trekken thuis, dan *zijn* de bewerkers van onheil ter aarde gevallen, en wandelen rechtvaardigen al voluit in het licht.

- Dit is allereerst een uiting van vertrouwen Maar er zit ook een ‘spelelement’ in: de ondergang van kwaaddoeners en de rehabilitatie van de rechtvaardigen wordt in het geloofsgedicht gespeeld, als verbeelde werkelijkheid, als theater, opgevoerd.

[- M.i. bezit het psalter *als geheel* ook dit utopische karakter, op weg naar een moment waarop de orde van gerechtigheid uiteindelijk gerealiseerd wordt. Zie *Drama...*, met name 144vv.]

Zo roepen psalmen een wereld van verbeelding op, een ‘*fictionele*’ wereld. Dat is iets anders dan een ‘*fictieve*’ wereld. In dát geval gaat het om een verzonnen werkelijkheid; in het eerste om een werkelijkheid die niet fotografisch is vast te leggen, maar wel terug kan gaan op gehoopte en soms ook beleefde ervaringen.

[Ander voorbeeld: de wenende Rachel in Jeremia 31 is een fictionele figuur. In die zin zijn haar tranen niet ‘echt’. Maar als personage weent zij wel degelijk echte tranen: die van de ballingen – én van huidige lezers!]

B. Psalm 84, een lied om in te wonen

(met verwijzing naar HAND-OUT: vertalingen en bewerkingen)

1. Psalm 84, een vertaling (N.A.S.)

- Onberijmd en ‘onbewerkt’.

- Zie de korte aantekeningen hierbij. Let op de afwisseling ‘Ik’ en ‘Mensen’.

2. Gerhardt/Van der Zeyde, Psalm 84: Het lied van Gods nabijheid

- Stugge, ‘gebeeldhouwde’ taal. Zeer rechtstreeks gebaseerd op het Hebreeuwse origineel.

- Dit type teksten bezit de eigenschap dat ze niet glad bijgeschaafd zijn. Je moet er iets voor doen om ze te kunnen toe-eigenen, ze tot je geestelijke huis te kunnen maken. Juist dat is zo typerend voor de Hebreeuwse psalmen als geloofsgedichten. Ál te geëffende teksten glijden zomaar weer weg – maar niet die welke men zich met enige moeite eigen moet maken. De benedictijn Frans Berkelmans, die met de zijnen dagelijks de psalmvertaling van Gerhardt/Van

der Zeyde als gebedstekst gebruikt, zei met reden: 'De psalmen laten zich nu eenmaal beter vergelijken met een oerwoud dan met een aangelegd park of plantsoen (...) De paden zijn er niet aangeharkt en men struikelt er over de halfvergane wortels en stronken'. [Gerrit Komrij zei het veel venijniger, toen de Willibrordbijbel 1995 de vertaling G./vdZ. verving door een andere, 'meer toegankelijke vertaling: 'De Zugspitze van de wereldpoëzie werd beklommen door een reptielencollectief'.]

[Intermezzo: Dit waren voorbeelden van onberijmde psalmvertalingen in strikte zin. Er zijn ook de psalmberijmingen, 'oude' en 'nieuwe', niet alleen onmisbaar ten behoeve van de gemeentezang, ook literair gezien soms ware kunstwerkjes.

Enkele voorbeelden: 'Laat mij als een kleine vogel schuilen mogen waar G'uw vleug'len om mij slaat' (Ps. 61:3, Willem Barnard), met dat subtiele binnenrijm, dat helpt om het goed te onthouden. Of: 'Evenals een moede hinde naar het klare water smacht, schreeuwt mijn ziel om God te vinden, die ik ademloos verwacht' (Ps. 42:1, Jan Wit; subtiele zinspelende op het woord van Augustinus over het onrustige hart: 'Hart onrustig, vol van zorgen, vleugellam geslagen ziel, hoop op God en wees geborgen, Hij verheft wie nederviel'. Of: Nijhoff (!), Ps. 23: 'Ik wil van God als van mijn herder spreken'!

Ps. 84, Oude Ber.: 'Hoe lief'lijk, hoe vol heilgenot, o HEER der legerscharen God,/zijn mij uw huis en tempelzangen!... Zelfs vindt de mus een huis, o HEER!/ De zwaluw legt haar jongskens neer/ in 't kunstig nest bij uw altaren...'

Ps. 84, Nieuwe Ber.: 'Hoe lieflijk, hoe goed is mij, Heer,/ het huis waar Gij uw naam en eer/ hebt laten wonen bij de mensen...]

Daarnaast zijn er de psalmbewerkingen. De poëtische metaforiek van de psalmen, hun religieuze verbeelding, heeft de eeuwen door een grote aantrekkingskracht op dichters uitgeoefend. Ook op (post)moderne dichters als Anton Ent, Lloyd Haft, Leo Vroman. In hun varianten klinkt een specifiek gekleurde spiritualiteit door.

Daarvan nu enkele voorbeelden.

3. Leo Vroman, Psalm 1

- Vroman heeft geen bewerking van Ps. 84 aangeboden. In plaats daarvan die van Ps. 1, om een indruk te geven van zijn wijze van omgang met de psalmen.

- Nota bene zijn accent op 'Systeem' als aanduiding van God/het goddelijke.

4. Anton Ent, Psalm 84, 'Sopraan'

- Niet zonder een zekere heimwee naar zijn psalmen zingende moeder ('haar ziel verging echt van verlangen').

- Maar ook niet zonder een bijna grimmige verwijzing naar zijn eigen afscheid van zo'n verlangen. Het slot is nogal hard: 'bang voor valsheid in geschrifte'...

5. Lloyd Haft, Naar Psalm 84

- Kenmerk van zijn psalmbewerkingen: een mystiek getinte spiritualiteit. (Zie bijv. Ps. 23: 'Mij weet de ziende, kent mijn gebreken. Door velden van woekering ritselt zijn vrede; de stroom die hij meeziet spiegelt zijn rust. (...) Al ga ik door het dal dat de dood overschaduwet, ik vrees geen verwijdering, want u weet mee; in uw verlengde weet ik mij').

- Zie bij zijn bewerking van Ps. 84 met name de slotregels.

6. Karel Eykman, Laurenskerk Rotterdam

- In Een knipoog van u heel afwisselende teksten, soms echte liedjes, bij iedere psalm ('Vrolijk schaap', bij Ps. 23).
- Soms behoorlijk scherp, zoals bij Ps. 68, 'Dat zou mooi zijn':
Soms zou het zo mooi zijn als het voor even waar was
zolang als wij ervan dromen.
- Bij Ps. 84 dus in plaats van een gedicht de herinnering aan het bombardement van Rotterdam en de nieuwbouw van de Laurenskerk: die mus!

HAND-OUT: vertalingen en bewerkingen

Psalm 84, een vertaling

1. **Voor de koorleider: op de wijze van 'De Gatitische',
een muziekstuk van de Korachieten.**
2. Hoe hartverwarmend die woningen,
van U, JHWH, Overmachtige.
3. Intens verlang ik naar de voorhoven van JHWH,
met hart en ziel zie ik uit naar de levende God.
4. Een vogeltje vindt er zijn huis,
de zwaluw een nest voor haar jongen, bij uw altaren,
JHWH, Overmachtige, mijn koning, mijn God!
5. Gelukkig wie in uw huis mogen verblijven
om er de lofzang gaande te houden. *sela*

6. Gelukkig de mensen die sterk zijn in U,
met de gebaande weg in hun hart:
7. doorkruisen zij het dorre balsemstruikendal,
zij herscheppen het tot een waterbron,
gehuld in de zegen van vroege regens.
8. Van kracht tot kracht gaan zij steeds voort,
uitziende naar de God der goden op Sion.
9. JHWH, overmachtige God, hoor mijn gebed,
luister naar mij, God van Jakob! *sela*

10. Gij, ons schild, God, aanschouw,
sla uw blik op het aanschijn van uw gezalfde!
11. Ja, één dag in uw voorhoven
verkiez ik boven duizend daarbuiten:
liever te staan op de drempel van het huis van mijn God
dan bij kwaadaardigen behuizing te vinden.
12. Want zon en schild is JHWH,
een God van vriendschap en luister;
het goede onthoudt JHWH niet
aan wie in oprechtheid hun weg gaan.
13. JHWH, Overmachtige, gelukkig de mens
die het met U durft te wagen!

NB:

- Grote variatie in godsnamen; oorspronkelijk als lied bij ritueel met de ark?
- Vs. 7: LXX en Vlg. lezen 'tranendal' (*baka'/ah*). Cf. Salve Regina; Gez. 263.
- Rituele pelgrimage met de (gezalfde) koning wordt spirituele reis naar Sion.
- Deze reis 'uiteengelegd' over het psalter als geheel, Psalm 90 als keerpunt.

Gerhardt/Van der Zeyde, Psalm 84: Het lied van Gods nabijheid

Voor de koorleider. Met gittit-begeleiding. Van de Korachieten. Een psalm.

2. Hoe hartverrukkend uw woningen,
Heer der hemelse scharen;
3. mijn ziel vergaat van verlangen
naar de voorhoven van de Heer;
mijn hart, ja al wat ik ben,
het roept tot de levende God.
4. Vindt zelfs de mus niet een huis,
heeft niet de zwaluw haar nest
waar zij haar jongen mag bergen?
O, ùw altaren te naderen,
Heer der hemelse scharen,
gij, mijn koning, mijn God!
5. Gelukkig die wonen in uw huis,
die immer ù mogen loven;
6. gelukkig de mensen die sterk zijn in u,
met de pelgrimsweg in het hart.
7. Gaan zij door een laagte van dorre woestijngroei,
een oase scheppen zij daar:
de eerste regen daalt er weldadig;
8. van kracht tot kracht gaan zij voort
om op Sion voor God te verschijnen.
9. Heer, God der hemelse scharen,
hoor gij dan mijn gebed,
verhoor mij, o God van Jakob;
10. God die ons beveiligt, zie neer,
aanschouw die is uw gezalfde.
11. In ùw voorhoven is mij één dag
meer toch dan duizend dagen:
liever te staan op diè drempel
dáár, in het huis van mijn God,
dan te wijlen in de tenten der boosheid.
12. Want een wering, een schild is de Heer,
zijn gunst schenke God ons, zijn luister;
de Heer zal geen zegening onthouden
aan wie in oprechtheid hun weg gaan.
13. Heer der hemelse scharen,

Gelukzalig de mens wiens rust is in u.

Leo Vroman, Psalm 1

Systeem! Gij spitst geen oog of baard
en draagt geen slepend kleed;
hij die in U een man ontwaart
misvormt U naar zijn eigen aard
waar hij ook niets van weet.

Systeem, ik noem U dus geen God,
geen Heer of ander Woord
waarvan men gave en gebod
en wraak wacht en tot wiens genot
men volkeren vermoordt.

Systeem! Lijf dat op niets gelijk,
Aard van ons hier en nu,
ik voel mij diep door U bereikt
en als daardoor mijn tijd verstrikt

(Uit: *Psalmen en andere gedichten*, Querido Amsterdam 1996)

Anton Ent, Psalm 84, 'Sopraan'

Zelfs vindt de mus: de topper van mijn moeder.
Haar stem klinkt 's nachts en nadert overdag.

Zij ging van kracht tot kracht steeds voort.
Bij *Laat mij niet van druk verkwijnen*
reikte haar alt tot de zoom van haar sopraan.

Ik kon niet tippen aan haar heiligheid,
was woedend jaloers op haar zwaluw.
Haar ziel verging echt van verlangen,
maar toen ze kon, wilde ze blijven.

Bang voor de val, bevreesd
voor valsheid in geschrifte.

(Uit: *Van twee wegen: Gedichten geënt op de psalmen*, KBS Den Bosch 2007)

Lloyd Haft, Naar Psalm 84

In verborgen liefelijkheid
gaat u, ziende van velen.
Mijn ziel gaat in verrukking
als ik denk aan uw voorportalen;

mijn hart en vlees zijn het die roepen
dat God een levende mocht zijn!
Waar de mus een huis vindt,
de zwaluw een nest voor haar jong,
is ook van u een heiligdom.
Bij u inwonen,
in uw lofprijzing verblijven
is zegen,
weten dat mijn kracht
bij u ligt is zegen.
Al is mijns harten doorgang
het dal, achter mijn tranen
weet ik uw bron,
ik ga in uw regen gekleed.
Wij vertrekken uit rijkdom,
gaan rijkdom tegemoet:
daar, waar wij in uw oog
verheven verschijnen.
O ziende van velen
die Jakob tot God was,
hoor mijn gebed.
Zie het gezicht aan
dat ik van u heb ontvangen.
Eén dag bij uw voorportalen
is beter dan duizend andere;
liever aan de drempel
van uw verborgenheid wachten
dan oud worden
in lichtloze tenten.
Want de ziende is zon,
in hem zal ik vinden
mijn gloedende deel:
ook het goede zal niet ontbreken
wie hun wandel in volheid vermoeden.

(Uit: *De Psalmen in de bewerking van Lloyd Haft, Querido Amsterdam 2003*)

Karel Eykman, Laurenskerk Rotterdam

Te midden van oorlogspuinhopen stond de ruïne
van de Laurenskerk in het hart van Rotterdam,
waar op zondag alleen de mussen nog kwamen
in die dakloze opengehaalde resten van toen.
Na de bevrijding wilde men die ruïne zo houden
als aandenken aan het leed dat de stad was aangedaan.
Mijn vader was daar fel op tegen, protesteerde
en hij was de voorzitter van het kerkbestuur.
Herdenkingsmonumenten zijn te klef en te romantisch,
vond hij, juist in het nieuwe Rotterdam moest de kerk worden herbouwd.

Zo bracht de bouwvak schot in steunberen en steigers
op de kale platgeslagen vlakte van de stad.
Met de klas mochten we klauteren langs ladders en spanten,
toen met pannebier werd gevierd dat de top was bereikt.
Vol ongeduld, toen alleen de dwarsbeuk nog maar hersteld was,
werd de kerk alvast geopend, door de koningin nog wel.
Die dag iedereen in het park, alles feestelijk in orde,
maar toen vloog daar zomaar een binnengeslopen mus.
Mannen in jacquet met collectezakken erop aan het jagen,
het was alleen een beestje dat zich niet zomaar vangen liet:
'Laat toch vliegen', zei mijn vader, 'hij is ook door God genodigd'.

Door die mus was er geen mens die dag die de preek onthield.

[In *Notities* achterin nog: 'Op 24 oktober 1959 was de restauratie van het transeptgedeelte van de in de oorlog verwoeste Laurenskerk in Rotterdam klaar. Bij de feestelijke opening door koningin Juliana vloog ook een musje rond. Een foto daarvan stond de volgende dag in de krant, het was de enige mus die ooit de voorpagina van de NRC heeft gehaald'.]

(Uit: *Een knipoog van u zou al helpen: Bij iedere psalm een gedicht*, Meinema Zoetermeer 2013)

Kleine aanvulling

Naar aanleiding van het gesprek over het 'veelvoudige Ik' van de psalmen:

In de denk- en leefwereld van het oude Israël – en in dat van heel de Semitische wereld uit die dagen – vloeien het 'Ik' van een individu en het 'Wij' van de gemeenschap waartoe die Ik behoort vaak ongemerkt in elkaar over.

Een aardig voorbeeld hiervan biedt het verhaal in Numeri 20:14-21, waar de groep 'Israël' op haar doortocht uit Egypte naar het beloofde land doortocht vraagt door het gebied van (verwant broedervolk) Edom. In vss. 14-17, dus in het verzoek van Israël, is steeds sprake van 'Wij'. In Edoms antwoord in vs. 18 gaat het opeens over een ('enkelvoudig') 'Jij'. In Israëls reactie daarop blijken het 'Wij' en het 'Ik' elkaar af te wisselen.

Dit is vergelijkbaar met de idee van het ene lichaam en de vele leden in het Nieuwe Testament, in de brieven van Paulus, én in het latere psalmcommentaar van Augustinus. Vgl. dus Zeno: 'Ik ben één (uniek), velen (zijn) in mij'.